

آموزش خوشنویسی در کلاس

قسمت دوم

«کشیده»، «سیاهمشق»، «دور»

کاوه تیموری

«کاغذ و قلم را نباید مذمت کرد، بلکه باید زحمت کشید و کشیده را خوب کشید.»
مرحوم مرتضی برغانی

فلسفه وجودی کشیده‌ها در سطر

کشیده‌های تخت و قوس‌دار در سطر به چند نیاز پاسخ می‌دهند. ایجاد زیبایی: مهم‌ترین دلیل برای نگارش کشیده‌ها همانا ایجاد زیبایی در سطر نویسی به‌طور خاص و در خط نستعلیق به‌طور عام است. خوشنویس با نگارش کشیده در سطر، ایجاد تعادل می‌کند. به این قطعۀ دو سطری که دارای کشیده‌های ضرب‌دری است، توجه کنید به نمونه اول:

خون سرم مارا بر خود حلال کرد
و صلح لال خود را بر ما سرم کرد

نمونه دوم:

چون تو انستم ندانستم چه بود
چون بدانستم تو انستم نبود

پیدا کردن سایر نمونه‌ها را به شما واگذار می‌کنیم. ایجاد کشیده به منظور استراحت چشم: آنچه در یک سطر دیده می‌شود، حرکات افقی (حرکات قلم از راست به چپ یا به‌عکس)

و حرکات عمودی (حرکات قلم از بالا به پایین یا به عکس) و یا حرکات مورّب حروف است. این سه فرم حرکت در مجموع سطر را در نوعی ناهماهنگی و فاصله از نظر ارتفاع با اختلاف ۱۲ نقطه قرار می‌دهند و در اصل، حرکات چشم از بالا به پایین و یا از پایین به بالا نوعی خستگی برای چشم فراهم می‌آورد. چنانچه بعد از این حرکات، چشم در یک مسیر افقی آرام‌بخش - که در سطر همان کشیده است - قرار گیرد احساس خوشایندی از استراحت چشم فراهم می‌شود که دلیل آن دیدن کشیده است. این مزیت، ویژگی دیگر کشیده‌ها در سطر است که علاوه بر زیبایی، زمینه استراحت و خوشایندی چشم را فراهم می‌کند. از این زاویه، مقایسه سطر بدون کشیده و سطر دارای کشیده و تفاوت زیبایی آن‌ها قابل توجه است.

بهر که مار ایا دکر دایز دمر اور ایا دبا' بهر که مار اخوا ر کرد اعر بر خور دار با'

نمونه دو سطری و تأثیر کشیده در استراحت چشم:

قدر اهل هنر کسی داند
که هنر نامه مابسی خواند

نقش کشیده‌ها در سطر نویسی و سایر قالب‌های خط از اهمیت زیادی برخوردار است؛ به طوری که ترکیب نهایی یک سطر بر اساس کشیده و جایگاه و اجرای صحیح آن بررسی و ارزیابی می‌شود. کشیده‌ها بر اساس نوع و محل قرار گرفتن خود ترکیب را از تنوع زیادی برخوردار می‌کنند. حال باید توجه داشته باشیم که انتخاب نهایی را خوشنویس انجام می‌دهد و با این کیفیت ترکیب را تعیین می‌کند. به عنوان نمونه، سطر پایین با وجود داشتن کلمات بسیار ساده در چهار شکل نوشته شده است که خود به نوعی تنوع کشیده و در نتیجه تنوع ترکیب را برای ما روشن می‌سازد. یادآور می‌شویم که در سطر دوم و سوم کشیده «ک» به اندازه ۱۱ نقطه و در سطر پایانی دو کشیده «ک» به اندازه ۹ نقطه اجرا شده‌اند اما الزاماً تمام شکل‌های فوق نمی‌توانند معمول باشند و این انتخاب به نظر و سلیقه هنری خوشنویس مربوط می‌شود.

• او بود پاک زاد و پاک نهاد

• او بود پاک زاد و پاک نهاد

• او بود پاک زاد و پاک نهاد

• او بود پاک زاد و پاک نهاد

حضور کشیده‌ها در سطر نویسی و اجرای صحیح آن‌ها مستلزم ممارست و آماده‌سازی دست است. به این ترتیب، قوت دست و قوت قلم - که استادان سلف آن را یکی از ارکان پنج‌گانه لازم برای خوشنویسی دانسته‌اند - در نگارش کشیده‌ها نقش بسیار مهمی دارد. در نمونه‌های ارائه شده دو مسئله طرح شده است: اول آنکه انتخاب کشیده براساس کشیده‌های هم‌خانواده و هم‌مسیر بوده و این امر همراه با تمرین مداوم درخصوص این نوع از کشیده‌های مشابه باعث به‌وجود آمدن قوت دست و قلم می‌شود. نکته دوم، انتخاب سرمشق‌ها از سطوری است که یک خط زمینه اصلی دارند. لازم است در هنگام اجرای کشیده‌های این سرمشق در هنگام صعود، قلم با قوت بیشتری به طرف بالا حرکت کند.

چوپورده شد خواجهر ار درید
از یار بد آموز حذر باید کرد
گوشا باورمست دارند روز داوری
وفا و عهد نکو باش در بیاموزی

تقویت خط زمینه یا کرسی

خط زمینه تکیه‌گاه اصلی حروف و کلمات در نستعلیق به‌شمار می‌رود. سرمشق در مواردی می‌تواند دارای یک خط کرسی اصلی باشد و به تدریج با تنوع حروف و کلمات به خط‌های زمینه نیز افزوده شود. در اینجا تعدادی از سرمشق‌هایی که یک خط کرسی دارند و به علت سادگی حروف و کلمات برای مقطع راهنمایی مناسب‌اند، ارائه می‌شود.

ثوبه آرند و حشدا ثوبه پذیر
نامه ما را کند پاک از کنا

خط زمينه در سرمشق زير شامل خط زمينه حروف بدون دايره (خط زمينه اصلي)، خط زمينه براي «ر» بلند و خط زمينه براي انتهاي ميم (خطهاي زمينه فرعي) است. نظام حروف و كلمات در خوشنويسي ركن اصلي براي نظم هندسي آنهاست و مفهوم واقعي خوشنويسي در نستعليق، نظامي از همين كلمات است كه بر مبناي معيارهاي منطقي در کنار هم آرايش و آراسته مي شوند. ارزش خوشنويسي و مرتبه خوشنويس به درك صحيح از موقعيت كلمات و اجزاي قوي آنها در کنار يكدیگر (حسن همجواری) بستگی دارد. بنابراین، شناخت خط کرسی به عنوان تکیه‌گاه عناصر خط - يعني حروف و كلمات - ضرورت لازم براي پيمودن ساير پله‌ها و درك ديگر اصول خوشنويسي است.

روش‌های علاقه‌مند کردن هنرآموزان و دانش‌آموزان

روش‌های علاقه‌مند کردن هنرآموزان و دانش‌آموزان به هنر خوشنويسي با طرح کردن شیوه‌ای براي «بازی‌های خوشنويسي» امکان‌پذیر است. اين روش را می‌توان به تدریج پخته کرد. در اینجا به عنوان پیشنهاد به مواردی اشاره می‌شود.
۱. استفاده از ویژگی تکرار حروف مشابه و به وجود آمدن آهنگ و طنین دلنشین در شعر می‌تواند برای بچه‌ها جاذبه داشته باشد. مثال ۱ در کلماتی که حرف «ی» در آن تکرار شده است:

در این یسرید یسباد

مثال ۲ در کلماتی که حرف «ه» در آنها به کار رفته است:

چه و هم دو ا همه از ر س زمان اهر منم

مثال ۳ در کلماتی که حرف «م» در آنها تکرار شده است:

ندیم و سدم و هم راز باشم

مثال ۴ در کلماتی که با حرف «خ» آغاز می‌شوند:

خیال خال تو با خود به خاک خواهیم برد

مثال ۵ در کلماتی که حرف «سین» حضور بارزی دارد:

راپسی کن که راستمان راستند

پیدا کردن نمونه‌های مشابه را می‌توان به دانش‌آموزان سپرد. به نظر می‌رسد در فرایند تدریس که با هدف جذب بیشتر علاقه‌مندان، دانش‌آموزان و هنرآموزان صورت می‌گیرد، می‌بایست زیبایی‌های هنر خوشنویسی را با نشان دادن تناسبات دلنشین در فرم و معنا نشان داد و از دادن سرمشق‌های نامأنوس و مشکل در مراحل اولیه خودداری کرد. برخی از موارد به‌عنوان پیشنهاد ارائه می‌شوند.

معرفی کشیده‌های متقارن در دو سطر و بیان توازن و تناسب آن‌ها

مثال (۱) - تناسب کشیده‌ها:

هر کسی نیک کرد یابد کرد
بد بخود کرد و نیک یابد خود کرد

مثال (۲) تقارن کشیده‌ها:

الهی وصل ما را همسگر دان
دل ما را همسگر دان

- در مصرع‌ها و اشعاری که کشیده‌ها و نیم کشیده‌های تکراری در کنار هم می‌آیند، می‌توان حس کنجکاوی و زیباشناسی بچه‌ها را تلطیف کرد.
نمونه ۱:

آشنا داند زبان آشنا

نمونه ۲:

فغان از هر چه رسیدم رسیدم

نمونه ۳: حرکت کشیده‌ها در سطر

چو خورشید تا سبده پاسبیده‌ای

دامن زدن به ارائه نمونه‌ها و مطرح کردن آن‌ها از بُعد زیباشناسی می‌تواند آرام‌آرام با سؤال‌انگیزی و انتظارآفرینی، هنرجویان و دانش‌آموزان را به جلوه‌ها و جاذبه‌های ناب هنر خط متمایل‌تر کند.
مثال ۱. معرفی مصرعی که قابلیت کشیده در دو شکل از کلمات را داراست:

آتش دل خون دل آتش فروخت

آتش دل خون دل آتش فروخت

مثال ۲ معرفی مصرعی که در آن تمام اشکال دوایر حقیقی و معکوس آمده است:

رخ امی شمع مخمل عاشق مپوشان

– مصرع یا مصرع‌هایی که در آنها تنها کشیده‌ای که می‌توان ایجاد کرد، اولین کلمه آن مصرع است.
– نمونه ۱

حداوند مرا آن ده که آن به

نمونه ۲

شیر در بادیه عشق تو رو باه شود

سیاه‌مشق تمرینی با تأکید بر حرف «صاد» و «ط»

بدیهی است که طرح هر کدام از این ویژگی‌ها می‌تواند به تدریج و در یک جلسه صورت گیرد. در عین حال، در طرح کردن یکباره و زود هنگام آنها باید ملاحظه لازم را داشت.

نشان دادن تصاویری از قطعات سیاهمشق

با عبور دادن حروف و کلمات از روی یکدیگر و تکرار چندباره آن‌ها به‌طور طبیعی یا برنامه‌ریزی شده می‌توان بافت و توده‌ای از آن‌ها را شکل آفرینی کرد. برای آشنا کردن بچه‌ها می‌توان نمونه‌هایی را ارائه داد:

سیاهمشق تمرینی و قلم‌گردانی

یکی از ویژگی‌های سیاهمشق‌های همه‌جانبه می‌تواند این باشد که نگرستن به آن‌ها از هر طرف، بیننده را با یک اثر تصویری یا دیداری روبه‌رو می‌کند. از این‌رو می‌توان پیدا کردن ما به‌ازای طبیعی آن‌ها را به قدرت کنجکاوی بچه‌ها سپرد و از آنان خواست که نمونه‌های دیگری را خودشان ارائه کنند.

دانش‌آموزان و هنرآموزان با هدایت معلم خود می‌توانند هر کدام از شیوه‌های سیاهمشق را آزادانه کار کنند و با دیدن فضاهای به‌وجود آمده - که تا اندازه‌ای حالت پیش‌بینی نشدنی دارد - حس کنجکاوی خود را تلطیف کنند. سیاهمشق عرصه جذاب و فرصتی برای رهایی دست و قلم خوشنویس است که حالات دگرگونی را رقم می‌زند. لذا توجه دادن به آن کاملاً ضروری است. مثال ۱ مصرع‌هایی که در آن‌ها واژه زیبای «امید» آمده است:

بنام خداوند نور و آسید
دارم چه خدا آسید واری
آسید دل آسید واران
ای پر تو آسید مرا را آسید ما باش

- کاربرد کلمه «الهی» در مصرع های گوناگون:

الهی روزی ما گم نکرد
الهی سر چه دارم از تو دارم
الهی بنده ات را بهمت آموز
الهی تو بر کار خیرم بدار

خوایران سبب‌اشدن من مباد
بگیتی نام ایران جاودان با
برو نومست آباد باد امی ایران
هماره راستی ایران بلند باد و برو

نمونه‌هایی از سرمشق‌های ساده و آموزشی:

بیا موز از فلک دور و مادم
خوشا آنان که نام نکب بزدند
زوانامی روشندان آموز پند
زاند ز فرزانه عبرت پذیر

دور و دواير در خط نستعلیق

دواير در خط نستعلیق از اجزاء مهم و به وجود آورنده بافت اصلی این خط هستند. اجرا و در کنار هم قرار گرفتن آن‌ها در سطر و سایر قالب‌های نستعلیق از نظر عنصر زیباشناختی که خود عواملی چون فضا سازی، ترکیب بندی، خلوت و جلوت و... را در بر می‌گیرد، از ارزش و اهمیت فراوانی برخوردار است. دواير را در تقسیم بندی به دواير حقیقی مثل «ن» و دواير معکوس مثل «ح» تفکیک می‌کنیم. دور به عنوان یکی از اصول بنیادین خوشنویسی بیشترین نمود خود را از حرکات و جنبش دلنشین دواير و حرکات دورانی در نستعلیق پیدا می‌کند. جنبایی و حرکات در خط نستعلیق و جذبه و شیرینی آن اساساً در دور تجلی می‌یابد. $\frac{5}{6}$ خط نستعلیق از حرکت دورانی آشکار و پنهان قلم در به وجود آوردن حروف و کلمات ایجاد می‌شود. دواير بعد از اجرای صحیح انفرادی در کنار یکدیگر و در کنار سایر حروف نیز قرار می‌گیرند. بررسی نگارنده نشان می‌دهد که اولین تغییرات زیباشناختی در خط دانش آموزان با افزایش دور، یعنی حرکت دورانی قلم، ایجاد می‌شود. این نکته مهمی است که می‌تواند مورد اهتمام مدرسان و دبیران خط قرار گیرد. چرا که میزان افزایش دور با ایجاد خط خوش در دانش آموزان رابطه مستقیم دارد.

حضور «دور» در سرمشق‌های نستعلیق براساس نوع حروف و کلمات از میزان کم تا زیاد قابل شناسایی است. نمونه ۱- وجود «دور» و «قوس» در ترکیبات دو حرفی، مؤلفه‌ها و کشیده‌های بدون دایره:

يار يار آيد و ياد بگوشد

نمونه ۲- حضور دور و قوس در کشیده‌های تخت و حرکات کماني نرم:

ايز ديه خودت پناه دارو

نمونه ۳- ظهور قوی تر دور و قوس در کشیده‌های غیرتخت و کماني:

هو الله احمد الله نور است

۴۴

رشد آموزش

۳۵

دوره یازدهم

شماره ۱

پاییز ۱۳۹۲

نمونه ۴- حضور دور و گردش قلم در دواير به عنوان ویژگی بارز:

برود از دل من و زد دل من آن نرود

در کنار این نکته تنظیم صحیح و قرار گرفتن درست دواير در کنار سایر حروف مهم ترین مبحث ترکیب را به وجود می آورد. این مبحث - که همان حُسن همجواری مورد اشاره است - همواره خوشنویس را در معرض انتخاب قرار می دهد. حال این حُسن زیباشناسی و توان بصری خوشنویس است که بهترین جلوه را برای به وجود آوردن حُسن همجواری مطلوب بیابد و آن را به کار بندد.

قلم خاصیتی دارد که سرترا سینه بشکافی

دگر مارشس چو فرمایی به فرق سرو این آمد

قبل از آنکه خوشنویس در مسائل ترکیب و اجراهای دلنشین با به کارگیری دواير وارد شود، باید در مبانی این امر، یعنی پیدا کردن مسیر صحیح حرکات دواير، دیدگاه نظری و تجربه عملی را کسب کند. به عنوان چاشنی بحث با دانش آموزان می توان مطرح کرد که مرحوم میرزا محمد رضا کلهر (۱۳۱۰-۱۲۴۵ ه.ق) در شیوه تمرین خود هر هفته را به حرکات مشخص و در واقع حرکات هم خانواده اختصاص می داده است. تمرکز روی یک موضوع خاص - چه در عمل و چه در نظر - ورزیده شدن چشم و دست را به همراه دارد. تلطیف این مطالب و بیان دانش آموز پسند آن ها با هدف ادراک هنری بیشتر برای آن ها ضروری است.

۴۵

رشد آموزش
دوره یازدهم
شماره ۱
پاییز ۱۳۹۲

